

Sosyolojik Temellendirme Çerçevesinde Beyin Ölümü Kavramı: Geleneksel Derleme

The Concept of Brain Death within the Framework of Sociological Justification: Traditional Review

 Vahide KORKMAZ^a

^aEskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik ABD, Eskişehir, Türkiye

ÖZET Toplumsal düzeyde beyin ölümünün kabulüne bakıldığında, kalp merkezli ölümden kopulmadığı bilinmektedir. Sosyal sistem içinde en iyinin gerçekleştirilebilmesi için toplumsal aktörler tarafından beyin ölümünün doğru anlaşılması elzemdir. Bu amaçla beyin ölümü tanısı ve ilintili olduğu organ nakli konusunda toplumsal bilincinin yükseltilmesi gerekmektedir. Evlerden hastanelere yönelen ölümle cihazların gözetimine giren yaşam, beraberinde bazı etik sorunları gündeme getirmiştir. Tıp etiği disiplini açısından beyin ölümünün tıbbi ölüm olarak kabulüyle “insanları araç değil amaç olarak görmek” ilkesiyle “hiç kimseyi öldürmeden ölecek olan bir kişiyi kurtarmak” ilkesi birlikte ele alınmayı zorunlu kılmaktadır. Kuşkusuz, yaşamı organ nakline bağlı bir hasta için onu yaşatmak amacı uğruna her şey yapılabilir noktasına asla gelinmemelidir. Aksi hâlde insanın değeri adına aynı değerle başka bir amacı araç olarak değerlendirmek söz konusu olur ki bu yaklaşım yukarıda bahsedilen ilkelere çelişecektir. Etik temellendirme yöntemlerinden “sosyolojik temellendirme”, kaynağını toplum sözleşmesinden ve toplumsal uzlaşıdan alır. Bireyin yaşamsal faaliyetleri sürdüğü hâlde sosyal ilişkilere girememesi, sosyal ilişkilerdeki kopukluk boyutunda “sosyal ölüm”, “sosyal olarak ölü” kavramı, “sosyal yalnızlık” kavramlarıyla ilişkilendirilir. Diğer bir yönüyle beyin ölümünün ölüm kriteri olarak kabul edilmesi, hayatta kalmak için organ nakline ihtiyaç duyanlara daha fazla donör sağlamaktadır. Bu çalışma, sosyolojik temellendirme çerçevesinde beyin ölümü kavramı üzerine bir değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda konu literatür temelli ele alınmış, bireyin mutluluğu için toplumun genel iyiliği ve toplumsal yarar açısından beyin ölümü ve organ nakli arasındaki dikotomik ilişki, değerlendirilmesi gereken noktalardan biri olarak belirlenmiştir.

ABSTRACT Considering the acceptance of brain death at the societal level, it is known that it cannot be separated from the heart-centered death. For the realization of the best in the social system, the correct understanding of brain death by social actors is essential. For this purpose, it is necessary to raise public awareness about the diagnosis of brain death and related organ transplantation. Death directed from homes to hospitals and life under the surveillance of devices have brought some ethical problems to the agenda. In terms of the discipline of medical ethics, the acceptance of brain death as a medical death, the principle of “seeing people as an end rather than a tool”, and the principle of “saving a person who will die without killing anyone” require to be considered together. Undoubtedly, for a patient whose life depends on organ transplantation, anything should be done for the sake of keeping him alive. Otherwise, it would be possible to evaluate another goal of the same value as a means for the sake of human value, which would contradict the principles mentioned above. One of the ethical justification methods, “sociological grounding” takes its source from the social contract and social consensus. The inability of the individual to enter into social relations even though his vital activities continue, is associated with the concepts of “social death”, “socially dead” and “social loneliness” in the dimension of disconnection in social relations. On the other hand, accepting brain death as a death criterion provides more donors to those who need organ transplantation to survive. This study aims to evaluate the concept of brain death within the framework of sociological grounding. In this context, the subject was discussed on the basis of the literature, and the dichotomous relationship between brain death and organ transplantation was determined as one of the points that should be evaluated in terms of the general well-being of the society and social benefit for the happiness of the individual.

Anahtar Kelimeler: Ölüm; beyin ölümü; etik temellendirme; sosyolojik temellendirme

Keywords: Death; brain death; ethical justification; sociological justification

Emil M. Cioran, “Çürümenin Kitabı” adlı eserinde, insanları sınıflandırmak için kullanılan bütün ölçütlerin dışarıdan, zamanın biçimlenişinden geldi-

ğini, kendimizden gelen ve kendimiz olan tek bir hakiki ölçüt olduğunu ifade eder; “Bütün canlıların en mahrem boyutu olan ölüm”dür bu, “hakiki ölçüt

Correspondence: Vahide KORKMAZ

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik ABD, Eskişehir, Türkiye

E-mail: vkorkmaz252@hotmail.com

Peer review under responsibility of Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics, Law and History.

Received: 11 Feb 2022

Received in revised form: 09 Mar 2022

Accepted: 15 May 2022

Available online: 20 Jun 2022

2146-8982 / Copyright © 2022 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

odur...¹ Cioran'ın hakiki ölçüt dediği ölüm felsefesinde, biyolojik ve sosyolojik alanda farklı tanımların yapıldığı, bu tanımlar için değişik ölçütlerin kriter olarak alındığı görülmüştür. Sosyolojik perspektiften bakıldığında; ölümün toplumsala ait olanı şekillendirdiği, aynı zamanda toplum tarafından şekillendiği, dolayısıyla aralarındaki ilişkinin etkileşimli bir karakterde olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, ölüm olgusunun klinik bir formu olan beyin ölümü olgusu, etik temellendirme yöntemlerinden biri olan, kaynağını toplumsal sözleşmeden alan bir aradallığın yüklediği anlam penceresinden bakılarak sosyolojik temellendirme bağlamında ele alınacaktır. Felsefi açıdan ölüm konusunda en yaygın iki tavrıdan biri ve en uzun süreli olanı, bilindik şekli ile kadere boyun eğme olarak görülürken, XVII. yüzyılda ortaya çıkan ikinci tavır, modern çağlar boyunca kişinin kendi varlığına verilen öneme atıf yapan “kendinin ölümü” oldu. XVIII. yüzyılda ölüme yeni bir anlam vermeye yönelim “ötekinin ölümü” konusunu gündeme taşımıştır.

1930-1950 yılları arasında ölümlerin hastanelerde gerçekleşmesi, bu süreçte zaten ölümü doktorun kararıyla tedavinin sonlandırılması olarak az çok kabul edilen bir duruma getirmişti.

Bu noktadan sonra da hangi ölümün gerçek olduğu konuşulmaya başlandı. Beyin ölümü, bu sürecin şimdiki sonucu gibi görünüyor. Sosyolojik açıdan ölüm mekânlarının evden hastanelere yönlendirilmesi ile toplumun içinde keder, üzüntü, korku ve yas ile motiflenen ölüm, günümüzde müdahale edilmesi gereken bir olguya dönüşmüştür. Bu egemen sayılıyla “ölüm”, ölüm döşeginden hasta sedyelerine, hastane yataklarına, toplumsalın dışına kaldırılmıştır. Evlerden hastanelere yönlendirilen ölümle cihazların gözetimine giren yaşam, beraberinde bazı etik sorunları gündeme getirmiştir.

Etik temellendirme yöntemlerinden “sosyolojik temellendirme”, kaynağını toplum sözleşmesinden ve toplumsal uzlaşmadan alır. Bireyin yaşamsal faaliyetleri sürdüğü hâlde sosyal ilişkilere girememesi, sosyal ilişkilerdeki kopukluk boyutunda “sosyal ölüm”, “sosyal olarak ölü” kavramı, “sosyal yalnızlık” kavramlarıyla ilişkilendirilir.² Diğer bir yönüyle beyin ölümünün ölüm kriteri olarak kabul edilmesi, hayatta kalmak için organ nakline ihtiyaç

duyanlara daha fazla donör sağlamaktadır. Bu çalışma, sosyolojik temellendirme çerçevesinde beyin ölümü kavramı üzerine bir değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda konu literatür temelli ele alınmış, bireyin mutluluğu için toplumun genel iyiliği ve toplumsal yarar açısından beyin ölümü ve organ nakli arasındaki dikotomik ilişki değerlendirilmesi gereken noktalardan biri olarak belirlenmiştir.

ETİK TEMELLENDİRME YÖNTEMLERİ

Etik söylemlerde amaç, sorunu yeterli gerekçelerle destekleyerek ortaya koymaktır. Ahlak kuramlarında ve çağdaş biyomedikal etikte çeşitli yöntem ve gerekçelendirme yöntemleri bulunmaktadır.³ Normatif etik teorilerinin, öne sürülen teorinin temellendirilme kaynağına, yani ahlak olgusuna nereden hareketle yaklaşıldığı, ahlaklılığın neye dayandırıldığı ile ilgili 4 temel yaklaşımı vardır;

Kozmolojik temellendirme: Mikrokozmos/makrokozmos anlayışıyla ahlakın ve değerlerin kaynağı için evrenin düzenini esas alır.

Antropolojik temellendirme: İnsanı temel olarak almıştır. İnsanın esas alınmasında üç farklı yol izlenmiştir. İlki, hümanist yaklaşımla insanın özüne uygun yaşaması gerektiğidir. İkincisi, insanın akıl sahibi varlık olarak doğru veya yanlış ancak kendi kendinin belirleyebileceği bir ahlak yasası koyabileceği inancıdır. Üçüncü yol ise insanın doğası gereği acıdan kaçıp, hazzı yöneleceği görüşüdür.⁴

Teolojik temellendirme: Ahlaklılığı Tanrı'nın emirlerine uygun yaşama olarak tanımlayan, dini esas alan yaklaşımdır.

Sosyolojik temellendirme: Kaynağını toplum sözleşmesinden alır. Ahlaklılığı sosyal uzlaşmalara, toplumsal yararlarla bağlar. Bireyin mutluluğunu toplumun genel iyiliğiyle bağdaştırmaya çalışır.⁵

FELSEFİ YAKLAŞIMLARDA ÖLÜM

İnsan varlığının en derin bilinmezi olan ölüm hakkında tekil ve tümel yaklaşımlarda ölümü ebedi gerçeklik ve yok oluş olarak gören iki karşıt görüşün, ölümle ilgili düşünsel alanyazına hâkim olduğu görülmektedir.⁶ Ölüm ile insan yaşamının arasındaki ilişkiyi temel alan ve “ölümün bir anlamlılık kaynağı mı, yoksa anlamın kayboluşunun bir temsili mi ol-

duğu” felsefi sahnenin odağında yer alan başlıca sorulardır.⁷ İnsanı akıl sahibi ve sonlu varlık olarak tanımlayan Stoacılar, doğanın sabit bir parçası olarak gördükleri ölümü, felsefi düşüncenin merkezine yerleştirmişlerdir. İslam filozofları da ölümü; yaratıcıya kavuşturan, insanı ebediyete götüren bir vasıta, ölüm olgusunun ruhun beden hapisanesinden kurtuluşu olduğu noktasında stoa felsefesiyle ortak paydada buluşmaktadırlar.⁸ Bu inançlarda, bu dünya ve öbür dünya kavramları söz konusudur. Eserlerinde ölüm konusunu sıklıkla işlemiş ünlü düşünür Tolstoy için ölüm bilinci, yaşamın önemli bir düzenleyicisidir. Roman karakterlerinin ölüme ilişkin düşüncelerini ustalıklı işleyen yazar için ölüm anı, sadece fiziksel yaşamın sonu değil, hayatın anlam kaynağıydı. Tren analojisi ile yaşamı hepimizin ayakta durduğu bir taşıta benzetmiştir. Bu tren, son durağı ölüm olan bir taşıttır. Yaşamda ölümden başka gerçek olmadığını savunan Tolstoy’un aksine, bazı düşünürler tarafından ölüm, varlığın sonu yani yok oluş olarak yorumlanmaktadır.⁹ Varolmama kavramını Parmenides ortadan kaldırmak istemiş ve bunu başarmak niyetiyle hayatından olmuştur. Plotinus, insan ruhunun benliğinin kaybını yokluk ile tarif etmiştir. Kant’ın kesinliğin sonluluğuna dair çözümlemesinde hiçliğe değinilir. Ölümü yokluk olarak değerlendiren yaklaşıma göre tıbbın ortaya koyduğundan daha öte bir boyut yoktur. “Ölüm hiçliktir” görüşünü savunan düşünürlerden Schopenhauer, onun ebedi gerçeklik olmadığı, ancak bir kötülük olarak da algılanamayacağını savunur; onun düşüncesinde ölüm, doğanın rahmine geri dönmek, yani mülkü terk edıştır. Özetle hiçliğin hikâyesine göre ölümlerle perde kapanır, başka senaryo yoktur. Ancak sahnelenen oyun değerlidir. Yaşamı anlamlı kılan bizzat yaşamın kendisidir, ölümden sonra var olacak olan yaşam veya o yaşam için donanımlı olma durumu değildir.⁶ Hayatın önemine yapılan vurgu Konfüçyüs’ün Analects’i gibi kanonik metinlerde de görülmektedir. Konfüçyüs’un öğrencilerinden biri, ölümlerle ilgili soruya şöyle bir yanıt vermiştir: “*Henüz hayat hakkında bildiğimiz nedir ki ölümü anlayalım.*”¹⁰

Bu görüş; deneyimlediğimiz bir yaşam hakkında bildiklerimizin, çözümleyebildiklerimizin, anlamlandırdıklarımızın yetersiz olduğunu öne sürmektedir. Buna koşut olarak, tek seferlik ve tecrübe yoluyla bil-

gisine sahip olunmamış bir olgu üzerinde argümanda bulunmak hâliyle çok daha güç, yetersiz, karmaşık ve varsayıma dayalı olacaktır. Bu bağlamda Ludwig Wittgenstein, ölümün deneyimlenemez oluşunun altını çizen düşünürlerdendir. Bu yönüyle ölüm transandantaldır, yani deneyüstüdür. Wittgenstein: “*Ölüm yaşamın bir olayı değildir, ölüm yaşanmaz*” sözüyle yaşama ait bir parça olarak görmediği ölüm olgusunun sınır olduğundan bahsetmiştir. Ona göre tıpkı diğer sınırlar gibi ölüm de yaşamın sınırındadır ve bu sınırlar içeriden çizilmiştir.^{11,12} Felsefi literatüre egemen görüşün, düşünürlerin düşünme nesnesi olarak insanın ölüme yüklediği anlam ve ölüm karşısında takındığı tavır olduğu görülmektedir. Bu tavrın da bilinmez, bilinmeyenin ürkütücülüğü sebebiyle “korku” olduğu bilinmektedir. Bilinmezliğin yarattığı, var olanın kaybı düşüncesiyle oluşan korku, varoluşçu felsefede karşımıza çıkmaktadır.

Ölüm korkusu ve beraberinde getirdiği kaygı, şüphesiz bütün bilindik kaygıları gölgeler ve onlara muazzam bir ciddiyet verir.¹³ Alman filozof Jaspers, felsefenin diğer disiplinlerden ayrıldığı noktanın ölümlerin hâlinin kendisiyle değil, ölüm olgusuyla yüzleşen insanoglu ile ilgilendiğini ifade eder. Yani ölümü insanın ölüm karşısında içinde olduğu psikolojik temada ele almaktadır. Jaspers’le birlikte Heidegger, Sartre ve Camus’un temsilcisi oldukları varoluşçu felsefi düşüncede, evet ölüm mutlak bir gerçektir ancak belirsizdir. Bu belirsizliğin 2 şekilde olduğu görülmektedir. Konfüçyüs’ün de dâhil olduğu ilk görüş, ölümlerin olma durumunun bilinmemesiyle 2. görüş ise ölüm anının ne zaman geleceğinin önceden bilinmeyeceği ile ilgili belirsizliktir.¹⁴ Kierkegaard ve Heidegger ise ölümün insanın en şahsi olanaklarından olup, yaşamsal işlevlerin yok olması değil bir varoluşsal süreç olduğunu öne sürmektedir. Diğer bir söyleyişle ölüm, yaşamın sonu da değildir, yok olmak da değildir. Tüm bunların aksine ölüm, kişisel olarak varoluşun ve hayatın ne anlam ifade ettiğinin bilincine varıldığı eksistensiye-ontolojik bir fenomendir.¹⁵ Varoluşsal bir problem olan ölümü değerlendirmede başlangıç mı, yoksa son mu şeklinde farklı felsefi yaklaşımlar olduğu gibi kavramsal açıdan da tartışmalı tanımlar yapılmış, sosyolojik boyutuyla çok çeşitli yaklaşımların olduğu görülmüştür.

ÖLÜME İLİŞKİN SOSYOLOJİK DÜŞÜNCE

“Çok kez düşünmüşümdür: Acaba niçin savaşlarda kendi ölümümüz de, başkalarının ölümü de bize evlerimizdeki ölümden çok daha az korkunç gelir?... Ben öyle sanıyorum ki bizi korkutan ölümden çok bizim, cenaze alaylarıyla, asık suratlarla ölüme verdiğimiz korkunç durumdur.”¹⁶

(Montaigne)

Ölüm, toplumsal aktörlerin arasındaki ilişkileri ilgilendirir ve sosyal tepkilere neden olur. Bu yönüyle toplumsal bir olgu olduğundan, sosyoloji disiplininin başat konularındandır.

İlkel toplumlarda ölümü oldukça detaylı şekilde analiz eden Baudrillard’a göre biyolojik manada ölüm kavramı yoktur. İlkeller için ölüm toplumsal bir ilişki şeklidir, dolayısıyla toplumsal bir tanımlamaya sahiptir. Bunun temel nedeni, simgesel olarak (hediyeler, değerli mallar) ölü bedenle canlı beden arasında bir takas yapılması ve böylelikle canlı beden aracılığıyla ölenin varlığını sürdürmesi, etkileşimde kalma inancına sahip olmalarıdır.¹⁷

Sosyolojik perspektifte ölüm konusu, gerek toplumdaki mikro kurumların ölüme anlam verme ve değerlendirme şekilleri gerekse makro kurumların ölümle ilişkileri gibi farklı noktalardan incelenmiştir.² Sosyal bir olgu olan ölüm gerçeği, çeşitli toplumsal pratiklerle birlikte kolektif bağları güçlendiren bir süreç olarak değerlendirilmiştir.¹⁸ Vernon, (1970) ölümün sosyolojik açıdan çalışılmasının, ölüme dair farklı görünümünün ve ölümün farklı yüzlerinin ne şekilde okunduğu ve sonlu varlıkların ölümle karşılaştıklarında başvurdukları eylem planlarının incelenmesi olduğunu belirtir.² Toplumsal kurumların ölümle ilişkileri noktasında klasik sosyoloji kuramcılarının E. Durkheim ve M. Weber’in önemli katkılarını görmekteyiz.

Weber, ölümün toplumun temel motorlarından biri olduğunu, ölüm pratiklerinin ve inançların toplumu derinden etkileyebildiğini belirtir. Durkheim’in intihar üzerine ünlü çalışması ise (2002) toplum ve ölüm arasındaki ilişkiye tam tersi yönde bakar: Toplum ölüm pratiklerini ve inançlarını derinden etkiler. Ölüm sosyolojisi alanında kolektif hafıza üzerine yapılan araştırmalar da ünlü sosyologların bu görüşünü

hatırlatmaktadır.¹⁹ Ölüme dair teolojik çıkarımlarla rasyonel yaklaşımın ritüellere yapılan dinsel atıfların ölümün toplumsallığı karşısında önemini kaybederek belirsizleştiği görülmektedir. Ölümün dokunduğu tüm alanlar toplumsal dokuyu ilgilendirdiği için türlü sosyolojik davranışların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.²⁰ Doğu Asya ve Batı toplumlarının ölüm ekseninde düşünceleri üzerine yapılan araştırmalar ana hatlarıyla ele alındığında, ölüme bakış açılarında oldukça bir tezat görünüm belirir: Ölüm olgusu, Batı toplumlarında yaşamı sona erdirir ve ölüm yaşamdan bağımsız, onun dışındadır. Doğu Asya toplumlarında ise yaşamın daimi bir bütünleyicisi, hayata eşlik eden bir olgu olarak görülmektedir.²¹ Sosyolojik platformda ölümü diğer bir değerlendirme şekli de “doğal olmayan ölüm” görüşüdür. Halk arasında sıralı ölüm olarak adlandırılan, yaşlanma sonunda görülen ölüm şekli “doğal ölüm” olarak kabul edilmektedir. Bunun aksine, genç yaşta birinin kaza veya cinayet gibi beklenmedik bir nedenle gerçekleşen ölümü “doğal olmayan ölüm” olarak değerlendirilmektedir. Doğal ve doğal olmayan olarak değerlendirilen ölüm şekilleri toplumsal kabulleniş düzeylerinde farklılıklar göstermektedir. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan sosyal tepkiler de değişiklik göstermektedir.² Bu tepkiler, ölümün zamanlılığı ya da zamansızlığı ile doğru orantılı olarak gerçekleşmektedir.²² Geleneksel dönemde her ölüm zamanlı ölümdür. Ancak modernite ile birlikte, toplumsal kurumlardan yapıya kadar birtakım alt üst oluşlar ve ilerleme anlayışı birçok olgu gibi ölüm üzerinde de anlam değişimine neden olmuştur. Günümüzde, deyim yerindeyse doğal ölüm ölmüştür. Çünkü bütün ölümlerin sebebi bulunmaktadır: Hastalık veya kaza. Bahsi geçen sebeplerin de önemli kısmının önüne geçilebileceği varsayılmaktadır. Bu anlayışa göre normal dışı değerlendirilen ölüm, sanki bir tür normdan sapma, normal olandan uzaklaşma olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle ölüm, XX. yüzyılın başlarında daha çok hastanelere, XX. yüzyılın 2. yarısında ivme kazanarak, hastanenin de toplumsal olandan uzak kısmı olan yoğun bakıma kapatılmıştır.²³ Tıbbi teknolojiye ilerlemeler, toplumsal yapıda kaçınılmaz değişikliklerin önünü açmıştır.

Toplumda alışılmış olan anlam, inanç ve düzen yapıları değişmeye başlayınca her bireyde potansiyel

olarak bulunan kaygı genel bir hâl almaya başlar.¹³ Bu kaygılardan biri de tıbbi imkânlar ölçüsünde neredeyse hiç yaşlanmamak, dolayısıyla ölümü olabileceğince öteleyebilmektir. Tıbbi olanaklar bir nevi ölümden kaçışın asansörü olmuş ve yaşamın tıbbileştirilmesine yol açmıştır. Yaşamın tıbbileştirilmesi, yaşamın olması gereken doğal süreçlerinin hastalık-mış gibi görülmesi durumudur. Yaşlanma süreci, doğum sancısı, endişe gibi ruh hâlleri, menopoz gibi normal yaşam döngülerinin müdahale edilmesi gereken bir olguymuş gibi düşünülmesidir. Tüm bunlara paralel olarak ölüm, dünyada olanın yadsınamaz bir gerçeği olmanın ötesine geçmiştir. Günümüzdeki temel yaklaşıma göre ölüm bir teşhistir, önlenmesi ve ertelenmesi gerekmektedir. Sefalet ve Ölüm kitabının tamamı; “Her birimizin kendi içindeki o muhteşem ölümün gerçekleşmesinin olanaksızlığına dönüştüğü büyük şehirde ölümün değerinin yitirilmesine adanmıştır.” Bir meyvenin çekirdeğini içinde taşıması gibi insanların kendi varlığında taşıdığı ölüm modernlik tarafından gasp edilmekteydi.²⁴ Bu durumun sonucu olarak binlerce yıldır toplumun içinde keder, üzüntü, korku ve yas ile motiflenen ölüm, günümüzde müdahale edilmesi gereken bir olguya dönüşmüştür. Bu egemen sayılıyla “ölüm”, ölüm döşeğinden hasta sedyelerine, hastane yataklarına yani toplumsalın dışına kaldırılmıştır.

TARİHSEL OLARAK ÖLÜM KAVRAMININ BİYOGRAFİSİ

İlk kez Fransız bilim insanı Emanuelle Fodere tarafından yapılan “*somatik ölüm*” tanımı; vücuttaki temel işlevlerin, yani solunumla birlikte santral sinir sistemi ve dolaşıma ait fonksiyonların geri dönüşümsüz olarak kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Bireyin hukuki anlamda varlığı canlı doğmasıyla başlarken, sona ermesi somatik ölümle gerçekleşmektedir.²⁵ Amerikalı sosyolog Morison, ölümün bir olaydan çok bir süreç olduğunu; ölmenin, “*yaşam başladığında başlayan ve herhangi bir organizmada son hücre enerjisi dönüşürmeyi bırakana kadar tamamlanmayan uzun bir süreç*” olduğunu söylemektedir.²⁶ Öyleyse ölüm, tüm organizmanın ölümünden, tüm bileşen parçalarının ölümünden ibarettir. Ancak Morison’un görüşünü hatalı bulan Lamb’e göre ölüm, organizmanın çeşitli alt sistemleri entegre etme

kapasitesinin geri döndürülemez bir şekilde kaybıdır. Ölüm, bu kapasite kaybolduğunda ortaya çıkar.²⁷ Mısır medeniyetinden günümüze kadar kalbin merkezde olduğu insan organizması anlayışıyla kalbin ve solunumun durması XVIII. yüzyıla kadar insanın ölmesi anlamına geliyordu. Geleneksel veya klasik anlamda ölüm, kalp ve akciğer fonksiyonlarına bağlı kriterleri ölçüt almıştır. XX. yüzyılın 2. yarısına kadar çarpan kalp, yaşamın simgesi olarak kalmayı başarmıştır.²³ 1804 yılında John Aldini tarafından elektrik kullanılarak durmuş bir kalbin tekrar çalıştırılmış olması, ölüme dair klasik görüşün sorgulanmasını tetikleyen ilk gelişmelerdendir.²⁸ Kardiyopulmoner resüsitasyonun temellerini atan buluşun ardından, Claude Beck’in 1947 yılında gerçekleştirdiği ilk başarılı kardiyak defibrilasyonla birlikte yaşamın geri döndürülebilir olduğu, kalbin ya da solunumun durmasının ölüm anlamına gelmeyeceği görüşü de giderek yerleşmeye başlamıştır.^{29,30} Dahası, Bower ve Bennett, ardından Bird tarafından yaşam destek amaçlı mekanik ventilasyon geliştirilmiştir.²⁹ Solunum cihazlarının devreye girmesi, ciddi beyin hasarı olan ve spontan olarak nefes alamayan hastaların hayatta kalmasına olanak sağlamıştır. İlk modern yoğun bakımın kurulmasından (1959) yaklaşık 10 yıl sonra berabere etik ikilemleri de getiren bu durum, 1968 yılında Harvard Komitesi tarafından alternatif bir ölüm kriteri olarak önerilmiştir. Geleceğin Etik Komiteleri’nin bir prototipi olan Harvard Komitesi, o zamana kadar geri dönüşümü olmayan koma kavramının (coma depasse) yeni bir ölüm kriteri olarak kullanılmasını teklif etmiştir.²⁹⁻³¹ Kaynakların sınırlılığı ve diğer hastaların yoğun bakım ünitelerine duyduğu ihtiyaca vurgu yapılmıştır. İkinci olarak mevcut kriterlerin organ naklindeki gelişimi engelliyor oluşuna dikkat çekiliyordu. Günümüzde yasal ölüm kriteri olarak kabul edilen yeni ölüm tanımı yapılmış ve bu tanımlama beklenenden daha fazla ilgi görek önce Amerika Birleşik Devletleri’nde sonra da tüm dünyada genel kabul görmüştür.²⁸⁻³² Bu yeni tanım, geri döndürülebilir olandan uzaklaşarak, geri döndürülemez olana dayanıyordu; yani beyin fonksiyonlarının kaybına...

1930-1950 yılları arasında ölümlerin hastanelerde gerçekleşmesi, bu süreçte zaten ölümü, doktorun kararıyla tedavinin sonlandırılması olarak az çok kabul edilen bir duruma getirmişti.

Bu noktadan sonra da hangi ölümün gerçek olduğu konuşulmaya başlandı. Beyin ölümü, bu sürecin şimdiki sonucu gibi görünüyor.

BEYİN ÖLÜMÜ

İki çocuk şiddetle tartışarak bir tarlada yürüyordu. Biri kelebek ağı, diğeri fare kapanı taşıyordu. Her biri kendisinin “daha iyi” bir tuzağa sahip olduğunu iddia ediyordu. Neredeyse birbirlerine saldıracaklardı ki üçüncü bir çocuk geldi ve gerekli soruyu sordu: “Ne için daha iyi?”

Tıpkı bu hikâyedeki gibi yaşamın sonunu belirleyen tüm ölçütler ölümün ne anlama geldiğiyle ilgili olmalıdır.³³ Özellikle tıp teknolojisindeki gelişmeler, yaşamın başlangıcı ve sonunun sınırlarını nasıl belirlediğimiz konusunda önemli zorluklar yaratmıştır. “Bir insan ne zaman var olmaya başlar ve bir yaşam ne zaman sona erer? Kısacası yaşayan “bizler” arasında kimler sayılmalı?” şeklindeki felsefi, tıbbi, dinî ve sosyolojik sorular beyin ölümü kriterlerinin tartışılmasına yol açmıştır.³⁴

Özellikle beyin ölümü kararının hasta yakınlarının dinî inanışlarının önemli ölçüde etkilediğine dair birçok olgu yaşanmaktadır. Örneğin “NK, 32 yaşında bir erkektir. Şiddetli bir baş ağrısının ardından bilincini kaybeder ve karısı SK, ambulans çağırır. NK acil tıp teknisyenleri tarafından evde entübe edilerek hastaneye kaldırılır. NK’nin kraniyal bilgisayarlı tomografi taramasında intraventriküler ve subaraknoid kanaması ile şiddetli hidrosefalisi olduğu görülür. Yirmi dört saat sonra NK’nin beyin sapı refleksleri kaybolur ve komaya girer. Dr. T, SK’ye, NK’nin büyük olasılıkla beyin ölümünün gerçekleştiğini açıklar. SK, Ortodoks Yahudisi olduklarını, bu nedenle inançları gereği kalp durana kadar ölümün gerçekleştiğine inanmayacaklarını söyler. Dr. T, bir sonraki adımın NK’nin herhangi bir beyin aktivitesine sahip olup olmadığını belirlemek olduğunu açıklar. SK, Dr. T’nin kocasını muayene etmesine izin verir; ancak doktora, muayene sonucu ne olursa olsun kocasının kalbi durana kadar hayatta olduğunu, o zamana kadar onu makinelerde tutmaya devam etmeleri gerektiğini söyler.”³⁵ Örnekolguda da görüldüğü gibi toplumsal düzeyde ölümü anlamak ve kabul etmek, inançlardan veya kültürden etkilenebilmektedir. Beyin ölümü ile ilgili karar birçok disiplini etkilese de bu karar tıbbi

bir karardır. Bu nedenler *Harvard Üniversitesi Tıp Fakültesi* bünyesinde oluşturulmuş bir konsey tarafından “*beyin ölümü*” kavramının literatürde yer almasını sağlamıştır. Komitenin 1968 sayısında yayımlanmış olan raporunda, beynin tüm bölümlerinde, geri dönüşsüz fonksiyon kaybı gerçekleşmesi durumunda, hukuki ölümün gerçekleştiğinin kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Raporun başlangıç kısmı şu ifadeleri içermektedir: “*Bu çalışmadaki asıl amacımız, geri dönüşsüz komayı ölümün yeni kriteri olarak tanımlamaktır. Bu tanımlamaya iki nedenden ötürü ihtiyaç vardır:*

“*Resüsitasyon ve yaşam desteği sunma konusundaki ilerlemeler, ağır hasarları bulunan bu hastaları kurtarabilmek için yüksek çaba harcanmasına neden olmaktadır. Bazen, hastalarımız üzerinde kısmi başarılar gözlenmektedir ki bunlar, kalbin atmaya devam etmesi ancak beynin geri dönüşsüz olarak hasarlı kalmasından ibarettir. Bu durum, kalıcı hasarlara sahip hastalar, onların aileleri, hastaneler ve onların yerine bu yataklarda tedavi alabilecek, iyileştirilebilecek hastalar üzerinde büyük bir yük ve yıkıma sebep olmaktadır. (2) Ölüm hakkındaki eski tanımlamalar, organların nakil amacıyla alınması konusunda tartışmalar yaratabilmektedir.*”³⁰

Bu tartışmalardan biri, insan ölümünü diğer canlı yaratıklardan ayırmamanın önemini savunan “*geleneksel ölüm*” savunucuları tarafından ortaya atılmıştır. Harvard kriterlerinin belirsiz bir tanımı ve araçsal bir karakteri olduğu, esasen organ tedarigini kolaylaştırmayı amaçladığı şeklinde iddialar bu grubun ana argümanlarıdır.³⁶ Yani beyin ölümüne karşı çıkanlar, beyin ölümü tanımının daha çok organ nakli yapmak için suni bir tanımlama olduğunu, bu durumun modern tıbbın yararına, ancak ölmekte olan insanların aleyhine bir tanımlama olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü beyin ölümünde cihaz desteği sağlanarak hayati fonksiyonların devam etmesi, fizyolojik bakımdan “canlı” oluş durumu sebebiyle biyolojik ölümle kontrast bir görünüm oluşturmaktadır. Fizyolojik bakımdan canlılık sebebiyle organlardaki kan dolaşımı, yani organların beslenmeleri normaldir. Hatta ender durumlarda beyin ölümü kriterlerine uyan hamile vakalarda doğumun gerçekleştiği ve sağlıklı bir bebeğin dünyaya geldiği de görülmüştür.³⁰ Dolayısıyla beyin fonksiyonlarının kaybı, bilişsel ye-

teneklere atıfta bulunan bilinç kaybı veya kişilik kaybı olarak tanımlanabilir. Zihinsel etkinliklerin olmadığı bir bedenin çok hasta, eksik, sakat ancak ölü olmadığını savunan Alan Shewmon, 2000 yılında Havana’da düzenlenen “3. Uluslararası Koma ve Ölüm Sempozyumu”nda çarpıcı bir bildiri sunmuştur.³⁷ Vakada, 4 yaşında bir çocuğun beyin ölümü tanısı alınmasından 16 yıl sonra, beyin hücreleri komple tahrip olmasına rağmen ventilatör desteğiyle spontan kalp atışının başladığını belirtmiştir.³⁸ Ümitsiz hastaların yaşam destek ünitelerinden ayrılması gerektiği konusunda tıbbi atmosferde fikir birliği oluşmasına karşın bu hastalarda bazı fonksiyonların tekrar dönebileceği yönünde artan bir farkındalık da görülmektedir. İlk değerlendirmelere göre tüm klinik beyin fonksiyonlarını yitirdiği düşünülen hastaların, 2. bir değerlendirmede yaşam belirtilerinin gözlemlendiği, hatta iyileşen hastalar olduğu ifade edilmiştir.³⁹ Batı’da Aydınlanma felsefesinde ruhun evi olarak beynin statüsü, pragmatizm ve faydacılık ile birleştiğinde, Batı ülkeleri beyin ölümü kavramını destekler. Doğu’da, Budist halk inançlarında bedenin ruh ve doğa ile bütünleşmesi, kişiler arası ilişkiler üzerine inşa edilen Konfüçyüsçü sosyal yapı, beyin ölümüne karşı çıkar.^{40,41} Beyin ölümünün ölüm olarak kabul edilip edilmeyeceği gibi doğrulanabilir yanlışlanabilir etik yargılar söz konusu olduğunda; nasıl bir eylemde bulunulması gerektiğini saptamak ve eylemin doğruluğuna karar vermek için birtakım ölçütler kullanılmaktadır.⁴²

SOSYOLOJİK TEMELLENDİRMEDE BEYİN ÖLÜMÜ

Etik temellendirme yöntemlerinden “sosyolojik temellendirme”, kaynağını toplum sözleşmesinden ve toplumsal uzlaşından alır. Bireyin biyolojik olarak canlı olması, fakat sosyal ilişkilerde cansızlık diyebileceğimiz iletişimsizlik, ilişkisizlik, toplumsal tüm ilişkilerdeki kopmalar “sosyal ölüm”, “sosyal olarak ölü” kavramı, “sosyal yalnızlık” terimleriyle ilişkilendirilir.² Diğer bir yönüyle beyin ölümünün ölüm kriteri olarak kabul edilmesi, hayatta kalmak için organ nakline ihtiyaç duyanlara daha fazla donör sağlamaktadır. Bireyin mutluluğu için toplumun genel iyiliği ve toplumsal yarar açısından beyin ölümü ve organ nakli arasındaki dikotomik ilişki değerlendirilmesi gereken noktalardan bir diğeridir.

Yaşamın sonuna ilişkin karar verme sürecine ilişkin tutumlar, bir toplumun kültürel köklerine yerleşmiştir. Kültürler, insanların dünyayı anladıkları ve etraflarındaki şeyleri yorumladıkları anlam haritalarıdır. Doğu ve Batı kültürlerinin yaşamın sonu ve organ nakillerine dair karar verme süreçlerini araştıran çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre Amerikalılarda ölüm yadsınan, arka plana itilen kültürel bir motiftir. Liberal görüşün hâkim olduğu Batı dünyasında özerkliğin neyin iyi, neyin etkili ve etik kararlar oluşturduğuna dair görüşleri temelden şekillendirdiği tespit edilmiştir. Ancak bu durum, karşılıklı bağımlılığın genellikle bağımsızlıktan daha değerli olduğu Batı dışı kültürlerde ise tam tersidir. Japonya ve Çin gibi Doğu Asya toplumlarında, derin sosyal ve ahlaki anlam bu karşılıklı ilişkilerde yatar. Pek çok Japon için bireyselliğe odaklanmak, kişilerin birbirine olan bağımlılıklarının arkasındaki sosyal ve ahlaki anlamları gözden kaçırmaya sebep olur.³⁴⁻⁴¹ Doğu ve Batı dünyasının bir genelleme ile yaşamın sonuna dair kararlarında birbirine zıt ama kendi içlerinde toplumsal uzlaşma içinde oldukları söylenebilir. Toplumsal uzlaşma, etik karar vermede sosyolojik temellendirmenin esaslarındandır.

Toplumsal uzlaşma ile toplumsal yarar ve genel iyiliği maksimize etmek bu amaçlar için oluşturulacak kurallarla mümkündür. Fakat bu kural oluşturma yaklaşımı her zaman mümkün olmayabilir. Ancak başlı başına değer taşıyan, tecrübelerden kaynaklanmış, uyulduğu takdirde gönenci yükseltecek kurallar ortaya koyma çabasına dönüşebilir. Dolayısıyla “inanma yararı” yüksek bir kuralda; zamanla insanlar için daha yüksek yarar sağladığı yönünde ortak bir inanç oluşturulduğunda kural hâlini alıp meşrulaşabilmektedirler.⁴³

Nuland’ın ifade ettiği gibi “Tıp, insanlığa geri dönüşü olan patolojik süreçleri geri dönüşsüz olanlardan ayırma yetisini/bilgisini vermiştir.”⁴⁴ Bu süreçte hekimler başarı şansı kesin, kimi zaman muhtemel kimi zaman da yok gibi görünen kategorilerden yola çıkarak çok ciddi seçimler yapmak zorunda kalmıştır. Hekimlerin bu kararlarının toplumsal alanda kabul görmesi, çatışmanın yaşanmaması ve uyumun sağlanması açısından oldukça önemlidir.

Beyin ölümü tanısı beraberinde kadavra organ nakillerini de gündeme getirmektedir. Günümüz sos-

yolojik yapısı içinde beyin ölümü, toplumsal uzlaşma ile birlikte inanma yararının aracılığı ile yaygın olarak hiç kimseyi öldürmeden, ölecek olan bir kişi için yaşam umudu olarak değerlendirilmektedir.²⁸ Dolayısıyla tıbbın gerçek ölüm olarak kabul ettiği beyin ölümü durumu, sosyolojik anlamda da gerçek ölüm olarak kabul edilmektedir.

SONUÇ

Toplumsal düzeyde beyin ölümünün kabulüne bakıldığında, kalp merkezli ölümden kopulamadığı bilinmektedir. Genel eğilim, beyin ölümü tanısı konmuş kişinin mekanik destekle sürdürülen kalp atışından dolayı "kalbi atan kadavra" olmaz inancı yönündedir. Yaşanan yas nedeniyle yakınlarının kaybı fikrini inkâr etme duygusu da bu inancı tetikler. Bitkisel hayat ve koma durumlarıyla sıklıkla karıştırılıyor olması beyin ölümünün yadsınmasının diğer sebeplerindedir.

Tıp etiği disiplini açısından beyin ölümünün tıbbi ölüm olarak kabulüyle "insanları araç değil amaç olarak görmek" ilkesiyle "hiç kimseyi öldürmeden ölecek olan bir kişiyi kurtarmak" ilkesi birlikte ele alınmayı zorunlu kılmaktadır. Kuşkusuz yaşamı organ nakline bağlı bir hasta için onu yaşatmak amacı uğruna her şey yapılabilir noktasına asla

gelinmemelidir. Aksi hâlde insanın değeri adına aynı değerde başka bir amacı araç olarak değerlendirmek söz konusu olur ki bu yaklaşım yukarıda bahsedilen ilkelerle çelişecektir. Sosyal sistem içinde en iyinin gerçekleştirilebilmesi için toplumsal aktörler tarafından beyin ölümünün doğru anlaşılması elzemdir. Bu amaçla beyin ölümü tanısı ve ilintili olduğu organ nakli konusunda toplumsal bilincin yükseltilmesi gerekmektedir.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Bu çalışma tamamen yazarın kendi eseri olup başka hiçbir yazar katkısı alınmamıştır.

KAYNAKLAR

- Gökçe G. İyi ölümden kötü ölüme, "istemli" ölümden "istemsiz" hayata; öl [dür] me ve yaşa [t] ma hakkı üzerine [From good death to bad death, from voluntary death to involuntary life; on the right to die/kill and to live/keep alive]. MSGSÜ Sosyal Bilimler. 2017;(15):57-91. [Link]
- Burcu E, Akalin E. Ölüm olgusu üzerine sosyolojik tartışmalar [Sociological discussions of the death phenomenon]. Hacettepe University Journal of Turkish Studies. 2008;(8):29-54. [Link]
- Beauchamp T, Childress JF. Temel MK, çeviri editörü. Biyomedikal Etik Prensipleri. 7. Baskı. İstanbul: Pınarbaşı Matbaacılık; 2017.
- Özlem D. Etik-Ahlak Felsefesi. Etik Temellendirme Tazları. 1. Baskı. İstanbul: İnkilap Kitabevi; 2004. p.24-7.
- Cevizci A. Etiğe Giriş. Etik Temellendirme. 1. Baskı. İstanbul: Paradigma Yayınları; 2002. p.17-20.
- Güngör FŞ. Ölüm hakkında çağın felsefi senaryosu: hakikat mi hiçlik mi? [The philosophical scenario of the era on death: truth or nothingness?]. Journal of Philosophy and Social Sciences. 2019;(22):227-40. [Link]
- Malpas J, Solomon RC. Ölüm ve Felsefe. Küçük N, çeviri editörü. Malpas J, Solomon RC. editörler. Ölüm ve Felsefe Giriş. 2. Baskı. İstanbul: İthaki; 2006. p.15-40.
- Pattabanoğlu FZ. İslâm filozoflarının ölüm hakkındaki düşüncelerinde stoacı filozofların etkisi [The influences of stoic philosophers on Islamic philosophers' thoughts of death]. Ekev Akademi Dergisi. 2015;19(64):73-90. [Crossref]
- Blasio A. "Nothing in life but death": Aleksandr Zel'dovich's Targetin conversation with Lev Tolstoy's philosophy of the value of death. The Russian Review. 2014;73(3):427-46. [Crossref]
- Flowers BS. Death the bald scenario. In: Malpas J, Solomon RC, eds. Death and Philosophy. 1st ed. London: Taylor & Francis Group; 2006. p.107-44.
- Hadot P, Erşen M, çeviri editörü. Wittgenstein ve Dilin Sınırları. 2. Baskı. Doğu Batı Yayınları; 2011.
- Weiner S, Sheer C. Socially situated brain death. AMA Journal of Ethics. 2020;22(12):E981-1070. [Link]
- Ünsal G. Guy de Maupassant'da Ölüm Anlayışı: "La Morte" [Understanding of death in Guy de Maupassant: "La Morte"]. RumeliDe Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. 2018;(12):249-56. [Crossref]
- Durakoğlu A, Coşkun H. Varoluş felsefesinin psikolojik teması: "Ölüm". Gül OK, Kurt B, Çakmakçı CC, editörler. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Tam Metin Kitabı. Üsküp-Makedonya 20-22 Nisan 2018. p.49.

15. Aydođu H. Kierkegaard ve Heidegger'de ölümün eksistensiyal-ontolojik çözümülemesi [The existential-ontological analysis of death in Kierkegaard and Heidegger]. Bursa Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Philosophy. 2016;(27):127-50. [Crossref]
16. Montaigne MD. Eyubođlu S, çeviri editörü. Denemeler. 27. baskı. İstanbul: Cem Yayınevi; 1996.
17. Nazlı A. Bedenin ölümü: modern öncesinden postmoderne beden ve ölüm [Death of body: body and death from pre-modern to postmodern]. Sosyoloji Dergisi. 2006;16. [Link]
18. Aksakal E. Evciileştirilmişten yasaklanmışa ölüm ve ölüm sosyolojisine dair [Regarding death from domesticated to the forbidden and death sociology]. Researcher Social Science Studies. 2019;2(7):77-93. [Link]
19. Yang Q, Miller G. East-West differences in perception of brain death. Review of history, current understandings, and directions for future research. J Bioeth Inq. 2015;12(2):211-25. [Crossref] [PubMed]
20. Akalın Ö. Türk üniversite gençliğinin ölüme bakış açısı: alturist ve mutlu ölüm olgusu [Death from the point of view of Turkish university youth: the fact of altruism and good death]. Journal of Turkish Social Sciences Research. 2020;5(1):1-17. [Link]
21. Kayacan G. Modern toplumlarda yaşlılık, ölüm algısı. [Ageing, Perception of Death and Ageism in Modern Societies]. MSGSÜ Sosyal Bilimler. 2017;(15):15-29.
22. Walter T. The sociology of death. Sociology Compass. 2008;2(1):317-36. [Crossref]
23. Özarslan AD. Ölümün Tıbbileşmesi ve Heterotopya Olarak Yoğun Bakım Ünitesi. [Medicalization of death and intensive care unit as a heterotopia]. MSGSÜ Sosyal Bilimler. 2017;(15):30-44. [Link]
24. Agamben G. Basgöl Al, çeviri editörü. Tanık ve arsjv. Auschwitz'den artakalanlar. Muselmann 2. Baskı. Ankara: Dipnot Yayınları; 2017. p.73.
25. Koç S, Can M. Ölüm kavramı ve ölü muayenesi. Birinci Basamakta Adli Tıp. 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Tabip Odası Yayınları; 2010. p.18-37.
26. Morison RS. Death: process or event? Science. 1971;173(3998):694-8. [Crossref] [PubMed]
27. Gill K, Lamb D. Death, brain death and ethics. Noûs. 1989;23(4):545-51. [Crossref]
28. İlkılıç İ, Ertin H, Özdemir M, editörler. Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Tıbbi, Dini ve Etik Sorunlar. Hayat ne zaman başlar ne zaman biter? 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları; 2003. p.138.
29. De Georgia MA. History of brain death as death: 1968 to the present. J Crit Care. 2014;29(4):673-8. [Crossref] [PubMed]
30. Özer H. "Kalbi atan kadavralar"/"sıcak ölümler": modern dönemde ölümün yeniden tanımlanma gereksinimine ilişkin sosyo-kültürel bir inceleme ["Heart-beating cadavers"/"warm deads": a socio-cultural review of the need for redefinition of death in the modern era]. MSGSÜ Sosyal Bilimler. 2017;(15):45-56. [Link]
31. Defanti CA. Brain death. Encyclopedia of Applied Ethics. 2nd ed. Cambridge, Massachusetts: Academic Press; 2012. p.324-31. [Crossref]
32. Neiders I, Dranseika V. Minds, brains, and hearts: an empirical study on pluralism concerning death determination. Monash Bioeth Rev. 2020;38(1):35-48. [Crossref] [PubMed] [PMC]
33. Pallis C. Whole-brain death reconsidered--physiological facts and philosophy. J Med Ethics. 1983;9(1):32-7. [Crossref] [PubMed] [PMC]
34. Bowman KW, Richard SA. Culture, brain death, and transplantation. Prog Transplant. 2003;13(3):211-5; quiz 216-7. [Crossref] [PubMed]
35. Shewmon AD. The brain and somatic integration: insights into the standard biological rationale for equating "brain death" with death. J Med Philos. 2001;26(5):457-78. [Crossref] [PubMed]
36. Bibler TM, Galbraith KL, Brothers KB. Ethics and brain death in pediatrics: recent controversy and practical suggestions. J Pediatr Intensive Care. 2017;6(4):240-4. [Crossref] [PubMed] [PMC]
37. Üstün Ç, Demirci N. Yaşam Desteğini Sonlandırmak Etik Bir İnkilem Olabilir mi? Sam Schmid Olgusu ve Hospiz. [Could terminating life support be an ethical dilemma? the case of sam schmid and hospice]. Fasikül Aylık Hukuk Dergisi. 2012;4(35):6-7. [Link]
38. Vatoñođlu EE, Dođan H. Türkiye'de yasal ve etik boyutuyla organ nakli. [Doktora tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü; 2007. [Link]
39. Hurley D. New reports of coma "miracle" provoke consternation, while hinting at progress. Neurology Today. 2012;11-2. [Crossref]
40. Morioka M. Reconsidering brain death: a lesson from Japan's fifteen years of experience. Hastings Cent Rep. 2001;31(4):41-6. [Crossref] [PubMed]
41. Yılmaz Ö. Wittgenstein'in Tractatus'u açısından anlam dışı kavramı [The concept of nonsense in Wittgenstein's tractatus]. Felsefe Arkivi. 2018;(48):73-85. [Link]
42. Tillich P, Dansuk C, çeviri editörü. Olmak Cesareti. 4. Baskı. İstanbul: Okuyan Us Yayınları; 2020.
43. Öztürk H, Şaylıgil Ö. Organ ve doku nakli yasaının yarar etiği içerisindeki geçerlilik-uygunluk ve inanma fayda-ları açısından değerlendirilmesi [An evaluation of organ and tissue transplantation code according to commonly used concept of utilitarianism utility of appropriateness utility of validity and utility of belief: review]. Türkiye Klinikleri J Med Ethics. 2015;23(3):103-19. [Crossref]
44. Nuland SB. Taş Ş, çeviri editörü. Nasıl Ölüürüz? Yaşamın son döneminden izlenimler. Boğulmuş Kalp. 4. Baskı. İstanbul: H2O Yayıncılık ve İletişim Hizmetleri; 2013. p.35-8.